

КУЛТУРНЕ ПАРАЛЕЛЕ

Свакодневна култура
у постсоцијалистичком периоду

Всекидневната култура
в постсоцијалистическиј период

ISBN 978-86-7587-047-0

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

Collection of Papers, Volume 25

Cultural parallels

Everyday Culture in the Post-Socialist Period

Editor in chief:
Dragana Radojičić

Editor:
Zorica Divac

Editorial board:

Gojko Subotić, Radost Ivanova, Milica Bakić-Hayden, Marina Martinova,
Natalija Puškareva, Elena Uzeneva, Eleftherios Alexakis, Peter Slavkovsky,
Sofija Miloradović, Bojan Žikić, Jelena Čvorović,
Mladena Prelić, Ljiljana Gavrilović

Secretary:
Marija Đokić

Accepted for publication by the reference of academician Dimitrije Stefanović and associate member of the SASA Vojislav Stanovčić, at meeting of the Department of Social Sciences SASA, September 2008.

BELGRADE 2008

ISBN 978-86-7587-047-0

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

Зборник 25

Културне паралеле

Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду

Културни паралели

Всекидневната култура в постсоциалистическия период

Главни и одговорни уредник:

Драгана Радојичић

Уредник:

Зорица Дивац

Уређивачки одбор:

Гојко Суботић, Радост Иванова, Милица Бакић-Хејден, Марина Мартинова,
Наталија Пушкарева, Елена Узенева, Елефтериос Алексакис, Петер Славковски,
Софија Милорадовић, Бојан Жикић, Јелена Чворовић, Младена Прелић,
Љиљана Гавриловић

Секретар уредништва:

Марија Ђокић

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ
одржаној септембра 2008. године на основу реферата академика Димитрија
Стефановића и дописног члана САНУ Војислава Становчића

БЕОГРАД 2008

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011-2636-804
eisanu@sanu.ac.rs
www.etno-institut.rs

Рецензенти:
академик Димитрије Стефановић
дописни члан САНУ Војислав Становчић
др Биљана Сикимић

Лектори:
Софија Милорадовић
Биљана Сикимић

Превод:
Јелена Чворовић
Биљана Сикимић
Петко Христов

Коректори:
Марија Ђокић
Биљана Миленковић Вуковић

Техничка припрема:
Љиљана Гавриловић

Корице:
Ивица Стевић

Фотографије на корицама:
Немања Будисављевић
Документација ЕИ САНУ и
Штампани медији

Штампа:
Академска издања
Београд

Тираж:
500 примерака

Радови сарадника ЕИ САНУ у овом Зборнику су са пројеката: 147020, 147021 и 147023, које у целини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

Штампање публикације финансирано је из средстава Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије

Садржај
Съдържание
Summary

<i>Мирослава Малешеввић</i> , Насилје идентитета	11
<i>Мирослава Малешевич</i> , Насилие на идентичността	32
<i>Miroslava Malešević</i> , The Violence of Identity	33
<i>Љиљана Гавриловић</i> , Супермен у Србији или камење и идентитет	35
<i>Лиљана Гаврилович</i> , Супермен в Сърбия или камъни и идентичност	48
<i>Ljiljana Gavrilović</i> , Superman in Serbia or Stones and Identity	49
<i>Иванка Петрова</i> , Надежди и реалност в процеса на присъединяване към Европейския съюз. Примерът на българските дребни предприемачи	51
<i>Иванка Петрова</i> , Наде и реалност у процесу приступања Бугарске у Европску заједницу. Пример бугарских малих предузетника	65
<i>Ivanka Petrova</i> , Hopes and Reality in the EU Accession Process. The Example of the Bulgarian Petty Entrepreneurs	66
<i>Срђан Радовић</i> , Окцидентализам у Србији. Поједине карактеристике културне концептуализације у периоду транзиције	69
<i>Срджан Радович</i> , Окцидентализмът (западничеството) в Сърбия. Отделни характеристики на културната концептуализация в периода на преход	81
<i>Srđan Radović</i> , Occidentalism in Serbia. Certain Characteristics of Cultural Conceptualization in Transitional Period	82
<i>Иван Борђевић</i> , Утеривање патриотизма. Антрополошка анализа конструисања култа кошаркашке репрезентације Србије у спортској штампи	85
<i>Иван Джорджевич</i> , „Вкарването“ на патриотизъм. Антрополошки анализ на конструирането на „култа“ към националния баскетболен отбор на Сърбия в спортната преса	95
<i>Ivan Đorđević</i> , Imposing Patriotism. Anthropological Analysis of Constructing the “Cult” of Basketball Team of Serbia in the Sport Press	96
<i>Ана Лулева</i> , Мъжественостите на прехода. Криза или преоткриване на патриархата	97

<i>Ана Лулева</i> , Мушкост транзиције. Криза или поновно откривање патријархата	111
<i>Anna Louleva</i> , Masculinities in the Time of Transformation. Crisis or Re-Invention of the Patriarchy	111
<i>Мирослава Лукић-Крстановић</i> , Музички спектакл у излогу политике и производња опчињености	115
<i>Мирослава Лукич-Крстанович</i> , Музикалният спектакъл между политическата витрина и формирането на обсеся	127
<i>Miroslava Lukić-Krstanović</i> , Musical Spectacle in the Show Window of Politics and the Products of Fascination	128
<i>Маријана Митровић</i> , Агенти спектакла. Политике тела у турбо-фолку	129
<i>Марияна Митрович</i> , Агентите на спектакъла. Политика на тялото в турбо-фолка	144
<i>Marijana Mitrović</i> , Agents of Spectacle. Body Politics in Turbo-folk	145
<i>Александра Павићевић</i> , „Света смрт“ Слободана Милошевића. Антрополошки есеј	147
<i>Александра Павичевич</i> , „Святата смърт“ на Слободан Милошевич. Антрополошко есе	156
<i>Aleksandra Pavićević</i> , “Sacred Death” of Slobodan Milošević. Anthropological Essay	157
<i>Марта Стојић</i> , Од фабрике бицикала до социјалног центра. Фабрика „РОГ“, Љубљана – експеримент друштвених односа	159
<i>Марта Стоич</i> , От фабриката за велосипеди до социалния център. Фабрика “РОГ”, Любляна – експеримент за обществени отношения	174
<i>Marta Stojić</i> , From the Bicycle Factory to the Social Center. Factory “ROG”, Ljubljana – the Experiment on Social Relations	175
<i>Зорица Дивац</i> , Породични живот и „европско“ радно време	177
<i>Зорица Дивац</i> , Семейен живот и “европейско” работно време	187
<i>Zorica Divac</i> , Family Life and “European“ Working Hours	188
<i>Станка Янева</i> , Кодове на идентичност в една смесена сватба	191
<i>Станка Јанева</i> , Идентитетски кодови у мешовитом венчању	203
<i>Stanka Yaneva</i> , Identity Codes in a Mixed Marriage	204
<i>Галин Георгиев</i> , Песената традиция като форма на културна памет и идентичност. По материали от българската общност в Украйна	205

<i>Галин Георгиев</i> , Традиција песме као форма културног сећања и идентитета. На грађи бугарске заједнице у Украјини	221
<i>Galın Georgiev</i> , The Singing Tradition as a Form of Cultural Memory and Identity. On Materials from the Bulgarian Community in the Ukraine	221
<i>Ивица Тодоровић</i> , Проблематика реконструкције јединствене системске основе културних феномена – осврт на истраживања и аналитичке могућности	225
<i>Ивица Тодорович</i> , Проблематиката за реконструкцијата на общата системна основа на културните феномени. Кратък преглед на изследвајата и на възможностите за анализ	241
<i>Ivica Todorović</i> , The Problem of Reconstruction of Uniform System Basis of Cultural Phenomena. Summarized Turn to the Researches and Analytical Possibilities	242
<i>Весна Трифуновић</i> , Технике хумора и теорија о социјалним типовима. Теоријско методолошки оквир за анализу вицева као хумористичког фолклорног материјала	243
<i>Весна Трифунович</i> , Техниките на хумора и теоријата за социјалните типове. Теоретично-методологична рамка за анализ на вицовеите като хумористичен фолклорен материал	258
<i>Vesna Trifunović</i> , Humor Techniques and Theory of Social Types. Theoretical and Methodological Framework for Joke Analysis as Humoristic Folklore Material	259

Срђан Радовић
Етнографски институт САНУ
Београд

Окцидентализам у Србији Поједине карактеристике културне концептуализације у периоду транзиције*

Ток друге фазе транзиције у Србији открива амбивалентан однос јавности према друштвеном моделу који се реформама званично жели постићи у нашој земљи и према геополитичком и социо-културном простору којем се формално тежи (европска и евроатлантска заједница земаља). Значајан део представа и ставова о Западу могли би се подвести под дискурс поимања и репрезентације, означен појмом *окцидентализам*. Присуство и садржај окциденталистичких представа у јавним и приватним наративима указује на карактеристике културне позиције која се у нашем друштву формира спрам нашег европског/западног окружења у периоду транзиције, што може да открије и неке од идентитетских стратегија нашег друштва у свету све интензивније захваћеном глобализацијом. Осим појединих особености културног самопозиционирања нашег друштва у односу на жаришта културне глобализације, истраживање и анализа приватних наратива испитаника указују и на одређене посебности окциденталистичке културне перцепције у Србији у најновије доба.

Окцидентализам...

Фактичко отпочињање процеса транзиције у Србији од 2000. г. доводи на унутрашњем плану до отпочињања барем формалне реконструкције и изградње институција и друштвених модела по западном узору (на принципима либералне демократије и капиталистичке привреде), а на спољном – до званичног почетка интеграције са европским земљама (ЕУ) и, мање интензивно и

Кључне речи:

Србија, Европа,
Запад,
окцидентализам,
глобализација

* Овај рад је резултат истраживања спроведеног у оквиру пројекта *Антрополошка испитивања комуникације у савременој Србији*, бр. 147021, који у целости финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

експлицитно, до укључивања у геополитички евроатлантски простор, центар глобализације у 21. веку и скупину друштава која се означавају као „Запад“ (што је праћено препрекама и застајкивањима која су све евидентнија са одмицањем ових процеса). Паралелно са њима, тече и процес културног, симболичког и идентитетског (ре)конструисања у Србији, те културног самопозиционирања у односу на метрополу/центар која дефинише темпо и карактеристике глобализацијског процеса. Иако све препознатљивији у савременом добу, ови процеси позиционирања, који неизбежно у значајној мери условљавају и аутоидентификацију и репрезентацију, нису ствар искључиво актуелог тренутка, већ пре једна од епизода у сталном процесу дефинисања „нас“ и „других“, нешто што је узимало маха од раније. Константни токови (ре)дефинисања властитог и туђег бивства на симболичкој и културној равни зависе од читавог низа актера који поседују различите диксурзивне потенцијале и који су присутни и унутар и ван домицилног социо-културног система. Посебно када се посматра концептуализација појмова Запад, Исток, Европа и слично, као и ситуирање појединих идентитета спрам социјалних конструката оваквих волумена, поједине правилности и константе су експлицирани преко одређених поставки у оквирима тзв. постколонијалне теорије.

Саидов оријентализам је и у својој изворној форми и у одговарајућим теоријским дериватима заузео проминентно место у истраживању идентитета и система (ауто и хетеро) репрезентација, и различите оријенталистичке школе погодне су за интерпретацију многих наратива и дискурса о „себи“ и „другима“. Теоријско дефинисање оријентализма и оријентализације довело је и до емергирања сличне школе мишљења, само што долази до промене у перспективама – сада се и теоријски и културно објашњава „окцидентализација“ Запада, која је заснована на сличним принципима као и „оријентализација“ Истока. Осим што је изнедрио свог западног парњака, оријентализам је и врело неколиких сличних теоријских концепата, од којих је, посебно са урушавањем социјалистичких друштвених система на југоистоку Европе и са почетком ратова у бившој Југославији, балканизам постао посебно истакнут и у академској заједници и у широј стручној јавности. Унеколико базиран на оријентализму, балканизам модификује неке оријенталистичке поставке. Основна линија разликовања је, како Марија Тодорова наводи, „да за разлику од оријентализма, који представља дискурс о импутираној опозицији, балканизам је дискурс о импутираној двосмислености.“¹ Док је Саидов Оријент јасна есенцијализована другост, Балкан се у западној визури (балканистичкој) не представља у толикој мери својствима другости или егзотичности (која може и да фасцинира), већ пре – лиминалности и полутанства. Такође, док је Оријент симболичка фантазма, без одређене географске ограничености, Балкан постоји као географски и историјски конкретна целина. За разлику од Марије Тодрове, Милица Бакић Хејден и Роберт Хејден (Milica Bakić Hayden и Robert Hayden) сматрају да се

¹ Marija Todorova, *Imaginary Balkan*, XX vek, Beograd 1998, 39.

балканизам може сматрати варијацијом на оријенталистичку тему, пошто је Балкан дуго био под турском влашћу, због чега је био сматран делом Оријента.² Снага оријенталистичког дискурса огледа се и у феномену „сместајућег“ оријентализма (*nesting Orientalism*), или репродукције оријентализма, који репродукује изворну опозицију на којој се оријентализам заснива унутар региона који су већ дискурзивно „означени“ и конципирани оријентализмом, и где се она, мање-више, аутоматски адоптира и културно алоцира на „локалном“ нивоу.³ Снажни дискурси колонијалистичких или империјалистичких „других“ налазе пут да се интериоризују међу самим онима који су већ есенцијализовани или стигматизовани, најчешће међу народима са симболичке периферије, где се јавља читав арсенал дискурзивних пракси којима се акомодира на пројектовану стигму: најекстремнији модуси реаговања на стигму јесу „министрелизација“ и самониподаштавање, а најчешћа је самоегзотизација (аутоегзотизација).⁴ Наравно, посебно је питање колики је степен аутономности „објекта“ оријентализације и/или балканизације, односно – евалуација степена рефлексивности у адопцији спољног дискурса о „себи“, и у којој мери „контра-дискурсе“ можемо означити као одговор на дискурс „империјалног“ или „моћнијег“, а колико су у питању представе и концепти који су настали и функционишу независно (или аутономно) од раније препознатих и теоријски формулисаних дискурса и визура моћног/коло-нијалног „другог“.

Оријентализам (и балканизам) је снажан дискурс, са потенцијалном снагом да додатно дефинише и симболички одређује већ есенцијализованог и стигматизованог. Међутим, постоје и контраоријенталистички дискурси, често настали као одговор на оријентализовање од стране колонијалног Запада, где се неколико њих означава појмом *окцидентализам*. Међу првима је – у смислу дискурзивне праксе – овај појам употребила Чен Ксиаомен (Chen Xiaomen), која је окцидентализам означила као теорију контрадискурса у Маовој Кини, а описала га је као „дискурзивну праксу која конструише свог западног Другог и тиме омогућава Оријенту да активно и са домородачком креативношћу суделује у процесу самоприсвајања, иако су га западни Други претходно присвојили и конструисали.“⁵ Појмом окцидентализам означавају се различити феномени, између осталог – и потпуно супротног значења од претходно поменутог,⁶ а често се појам окцидентализам повезује са

² Milica Bakić Hayden, Robert Hayden, *Orientalist variations on the theme "Balkans": symbolic geography in recent Yugoslav cultural politics*, Slavic Review, Vol. 51, Issue, 8.

³ В. Milica Bakić Hayden, *Varijacije na temu 'Balkan'*, IFDT – IP Filip Višnjić, Beograd 2006.

⁴ Marko Živković, *Nešto između. Simbolička geografija Srbije*, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, 100-105.

⁵ Према Stef Jansen, *Svakodnevni orijentalizam: Doživljaj "Balkana"/"Evrope" u Beogradu i Zagrebu*, Filozofija i društvo XVIII, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, 38.

⁶ Тако, на пример, окцидентализам у формулацији Џејмса Кериера (James Carrier) јесте „имплицитно самопредстављање којим Запад конструише себе у контрасту према другима“; в. Trenholme Junghans, *Marketing Selves: Constructing Civil Society and Selfhood in*

рецентним концептом Иана Буруме (Ian Buruma) и Авишаја Маргалита (Avishai Margalit), где се под тим појмом тада подразумева контрадискурс у односу на оријентализам, који Запад перципира стереотипизовано и често дехуманизујуће. Окцидентализам је настао као идеолошки одговор елита и културних апарата друштва која су била на удару интензивних утицаја Запада (у различитим епохама историје), најчешће путем привредне и/или културне доминације и/или империјализма. Он временом престаје бити тек пуки рефлекс на оријентализам (западне) метрополе и постаје етаблиран систем представа о колонијалном/капиталистичком/западном „другом“, који се прелива из јавних у приватне наративе и *vice versa*.⁷ Окциденталистичка репрезентација и поимање Запада се, уз варијације, јавља од почетака успона тзв. западног света у различитим културама и у окриљу различитих светоназора (од немачког романтизма до исламског фундаментализма). Основне представе о Западу у окциденталистичком дискурсу чине заправо низ непријатељстава: непријатељство према граду са представом о градском арогантном, похлепном, декадентном космополитизму; непријатељство према западном уму који се манифестује у науци и рационалности; непријатељство према буржоазии/буржују, чија егзистенција представља антитезу хероју спремном на жртву; непријатељство према неверницима – окцидентализам дискурзивно дехуманизује Запад и ствара слику Запада као механистичког друштва без душе.⁸

... у Србији

Окцидентализам у Србији у 21. веку неизбежно показује знатне специфичности, и то с обзиром на унапредовалу глобализацију, из познатих разлога закаснелу транзицију, посебности социо-културног наслеђа и претпостављену „лиминалност“ нашег поднебља у симболичкој географији, са културно конструисаним осамом центар : периферија, север : југ, Окцидент : Оријент. Окциденталистички је дискурс био знатно проминентнији у последњој деценији прошлог века (при чему, наравно, није био једини и општеприсутан систем репрезентације и перцепције Запада), и кроз јавне наративе и дискурсе показивао је готово све значајке присутне у таквом систему перцепције Запада и у другим друштвима и епохама. Националистичка идеологија деведесетих година носила је са собом и, више или мање (у зависности од носилаца јавне комуникације и периода протекле деценије), приметне окциденталистичке карактеристике, те тако Оливера Милосављевић каже да – и историјски и у најновије доба – „српски национализам, као различитост и ексклузивност, садржи у себи и латентно присутно антизападњаштво. Иако је оно у свом фундаменту имало

Post-socialist Hungary, Critique of Anthropology Vol 21 (4), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2001, 391.

⁷ Ian Buruma, Avishai Margalit, *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies*, The Penguin Press, New York 2004, 6-12.

⁸ *Исто*, 9-11.

православље супротстављено католичанству, словенство супротстављено германству, патријархалност супротстављену модерности, временом је, подржано наведеним супротностима, добило и садржину духовне „супериорности“ према материјалистичком недуховном ништавилу.⁹ Идентитетске политике (и политике идентитета) које су вођене на фону оваквих идејних система, као једну од битних чињеница у аутоидентификацији и ауторепрезентацији „нас“, потенцирале су „другачијост“ српског идентитета у односу на Запад, и често су истицале симболичку и културну границу која одваја „нас“ од западног „другог“.¹⁰

Гореспонијани, интегрални, окциденталистички дискурси, заузимају почетком овог века донекле мање истакнуто место у јавној комуникацији него раније. Службени наративи у транзицијској Србији углавном позитивно или неутрално означавају Запад и његове претпостављене карактеристике, неслужбени јавни дискурси (укључујући медије) амбивалентно приступају нашем геополитичком окружењу, док јавномњењски показатељи оцртавају јасну подвојеност између рационалне жеље за приближавањем Западу и емотивног отпора према њему. Свакако, отворено „антизападњаштво“, какво је раније било очито у јавној комуникацији, а истраживања јавног мишљења га јасно лоцирала и међу становништвом, мање је присутно с обзиром на промене у друштвеним и политичким околностима последњих година. Истовремено, може се оценити да раније окциденталистичке јавне и културне поруке и наративи нису аутоматски замењени, условно речено, „прозападним“ еквивалентима – у Србији није дошло до „инверзије“ у службеним и јавним наративима, карактеристичне за многе земље Источне и Средње Европе са почетком транзиције и реформи. Експлицитних порука да је Србија део „Запада“ готово да никада није ни било у јавном говору, а афирмативне поруке о приближавању западним земљама и усвајању тзв. западних друштвених и привредних модела бивале су неманифестне и спорадичне, што сведочи, пре свега, о настојањима и погледима друштвених елита у Србији у периоду транзиције. Окренутост водећих слојева према Западу (а пре свега према Европи под којом се, све учесталије, готово искључиво подразумева Европска Унија и њене чланице), чини се, прилично је површна, понекад и неискрена. Ако се и изузму јавни наративи политичке и културне елите, која доследно баштини окциденталистичке погледе, у најрецентнијем добу види се да се и међу већинским, званично проевропским

⁹ Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, HOZLJP u Srbiji, Beograd 2002, 297. Још о томе у Ivan Čolović, *Politika simbola*, Radio B92, Beograd 1997, 42, 43, 48, и Ivan Čolović, *Kad kažem novine*, Medijska knjižara Krug, Beograd 2004, 15-17, 31-33.

¹⁰ Др Јован Марић тако пледира да не треба да нас захвати „западњачка река, да не postanемо робови новца, јер се овде поседује нешто што они тешко могу да постигну, а за квалитетан духовни унутрашњи живот није потребно много новца – потребно је много духа, потребно је много смисла за уживање, потребно је много емоционалне тоpline у души“ – у О. Milosavljević, *н. д.*, 301.

и, по честом отвореном самопредстављању, прозападним елитама, пре ради о таквој ауторепрезентацији и реторици из опортуних и инструментарних разлога.¹¹ Позицију раније окциденталистичке репрезентације и комуникације, за разлику од већине других постсоцијалистичких друштава, није заузела „прозападна“ јавна комуникација (која је у неким земљама спорадично прерасла и у идеализацију, чак и идолатрију Запада и његових претпостављених карактеристика), већ, све манифестнији, дискурс који проблематизује позитивне карактеристике појмова *Запад* и *Европа*, амбивалентно се односи према њима те месту наше земље према њима.¹² По среди је врста перцепције и концептуализације Запада слична већ формираном и академски евалуираном дискурсу присутном у Руској Федерацији (који се увелико етаблира као преовлађујући и јавно нормиран), који се понекад означава изразом „нова либерална идеологија.“¹³

Карактеристике јавне комуникације и садржаји јавних дискурса о Западу одражавају се (наравно, не аутоматски) и на ставове и вредности чланова друштва. У релативној сагласности са њима су и уочени подвојени однос и гледање на Запад и западне земље, који код већине показује истовремено одобравање и зазирање, комбинацију позитивних очекивања и одбијања.¹⁴ Овај тренд у перцепцији западних (пре свега – европских) земаља показују и истраживања вршена кроз пројекат *Евробарометар*,¹⁵ а упоредни резултати истраживања спроведеног у размаку од две године, са политичким преокретом у Србији у међувремену, указују и на очиту динамику и осетне промене у ставовима и перцепцији испитанка спрам других народа и држава.¹⁶ Испитивања ставова и вредности повезаних са односом према свету и „другима“ током деведесетих година прошлог века, показала су да се већина испитаника, пре свега у оквиру студентске популације, може релативно јасно диференцирати – према вредносним и културним оријентацијама у том погледу – на проевропске и локално-традиционално оријентисане,¹⁷ али

¹¹ Мирослава Малешевић, *Има ли нација на планети Рибок?*, Традиционално и савремено у култури Срба (ур. Драгана Радојичић), Етнографски институт САНУ, Београд 2003, 240. О томе сведоче, са приближавањем краја процеса одређивања статуса Косова (2007/2008), и све учесталији антиевропски и антизападни наративи који се пласирају из, званично, проевропских/западних кругова.

¹² В. у Младена Прелић, *Србија у Европи? Митови и реалност на почетку XXI века*, Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду (ур. Дивац), Зборник Етнографског института САНУ 22, Београд 2006.

¹³ Vladimir Shlapentokh, "Old", "New" and "Post" Liberal Attitudes Toward the West: From Love to Hate, Communist and Post-communist studies 31, Elsevier Science Ltd. 1998, 201-205.

¹⁴ Ljiljana J. Bačević, *Srbi i Evropa: javno-mnjenjske pretpostavke integrisanja Srbije u evropsku zajednicu*, Centar za antiratnu akciju, Beograd 2001, 9, 26, 27.

¹⁵ В. у М. Прелић, н. д, 42-44.

¹⁶ Grupa autora, *Stavovi mladih iz Srbije i Crne Gore prema drugim narodima i državama 1999-2001*, Centar za antiratnu akciju, Beograd 2002, 64-84.

¹⁷ Srbobran Branković, *Serbia at War with Itself: Political Choice in Serba 1990-1994*, Beograd 1995, 53.

фактичко отпочињање транзиције и интензивна трансформација друштва износе на видело слику о „другима“ (и „нама“ у односу на „друге“), која је сложенија од двојачко диференциране и која је све више условљена појачаним утицајем глобализацијских процеса у нашој земљи. Са отварањем друштва ка споља, са интензивним укључивањем у глобалне процесе и убрзавањем трансформације културног и друштвеног модела, представе о свету – Западу, Европи и сл. – усложњавају се и на индивидуалном нивоу перцепције. Узимајући претходно изложено у обзир, у наставку ће покушати да се представе најосновније карактеристике концептуализације и схватања Запада и његових претпостављених вредности и особина код млађих испитаника (студената и средњошколаца), које се могу означити као окциденталистичке, са претпоставком да систем окциденталистичких представа неизбежно доживљава модификације у односу на ставове и вредности евидентиране у ранијим истраживањима, те у односу на модел и карактеристике окциденталистичког дискурса који је својствен за друге културе/друштва.¹⁸

Поједине карактеристике културне концептуализације у периоду транзиције

Садржаји представа које се могу подвести под појам окцидентализма еманирају комплексна значења која су неизбежна у времену незадрживе глобализације и неповратне транзиције у друштву. Амбиваленција уочена у јавној комуникацији и истраживањима јавног мњења испитана је међу информантима (студентима и средњошколцима), са циљем уочавања одлика окциденталистичког система представа код генерације чланова друштва која се социјално и културно, скоро у целости, формира у периоду интензивне трансформације друштва. Кроз рад са информантима покушало се видети у којој се мери теоријски раније уобличен појам окцидентализма и његових карактеристика (који је евидентиран у низу других култура и епоха) може приписати и поменутој групи испитаника и, ако долази до различитости, о каквој врсти посебности је реч. Истовремено присуство и негативних и позитивних ставова и представа о Западу/западним земљама евидентно је у наративима испитаника и, доследно окциденталистички систем представа изразито је мањински – већина информаната не перципира Запад (посебно Европу и европске земље) ни искључиво позитивно ни до краја негативно. Евидентиране представе међу испитаницима могу се релативно прецизно поделити на афирмативне и скептичне, позитивне и негативне, а приближно – и на традиционалне/традиционалистичке и модерне/модернистичке (у складу са тенденцијом да се у транзицијским друштвима диференцирају вредности

¹⁸ Истраживање је обављено током 2006. и 2007. године међу студентима Универзитета у Београду и београдским средњошколцима (укупно 348 анкетираних и 25 интервјуисаних информаната), у склопу обимнијег испитивања спроведеног у оквиру пројекта Етнографског института САНУ.

спрам осе традиционално – модерно),¹⁹ међу којима су редовно присутне и типичне окциденталистичке перцепције, али код појединачних испитаника, или у синтетичком збиру представа, то није до краја могуће. Ранија истраживања су указивала на релативно прецизно диференциране вредносне оријентације у перцепцији Запада, Европе и слично,²⁰ док су међу испитаницима из овог испитивања, јасно усмерене оријентације, или вредносно конзистентне представе (било позитивне било негативне) о Западу и/или Европи изразито мањинскеа, а већина и испитаника и представа одражава често супротстављене вредности, што је у знатној мери у складу са изразито плуралним идентитетом савременог српског друштва. При том је и динамика културне перцепције такође евидентна, и она је у транзицијском окружењу, које је у сталној вредносној и системској промени и трансформацији, знатно убрзана. Иако је у свом интегралном облику – мањински, окциденталистички систем представа ипак је присутан међу знатним делом испитаника, али унеколико модификован и инкорпориран у систем представа амбивалентних значења. У наставку ћу се у краћим цртама осврнути на карактеристике модификације окцидентализма у исказима већине испитаника, односно, указаћу на елементе из раније проминентног (у одређеној мери и јавно нормираног) окцидентализма у Србији, који су и даље присутни у знатнијој мери.

Истраживање идентитета студентске популације са самог почетка века, а на врхунцу конфликта између Србије и Запада, показало је знатну идеализацију сељаштва и предмодерног начина живота међу испитаницима, где се традиционални, сеоски начин живота високо вреднује, а који симболизује здрав живот и у физичком и у духовном смислу.²¹ Седам, осам година касније, испитаници сличних година уопште не проблематизују урбанитет и пратеће аспекте модерности Запада (а ни у Србији) – штавише, он се подразумева и нормализује, и једна од централних окциденталистичких представа – о декадентном, посрнулом и деспиритуализованом градском животу, метрополису,²² заправо се уопште не јавља, а када се и проблематизују и негативно перципирају неке модерне вредности, оне никад нису ни експлицитно ни посредно доведене у везу са високим урбанитетом Запада/Европе, који се не јавља као засебна представа или различитост у односу на „нас“. Штавише, уместо – за окцидентализам – типичне критике

¹⁹ Petar Emil Mitev, *Discriminatory Attitudes*, Rasizam i ksenofobija, Forum za etničke odnose, Beograd 1998.

²⁰ На првом месту Saša Nedeljković, *Mit, religija i nacionalni identitet: Mitologizacija u Srbiji u peiodu nacionalne krize*, Etnoanropološki problemi n. s., god. 1, sv. 1, Filozofski fakultet, Beograd 2006, а такође и S. Jansen, *н. д.*, и Zala Volčič, *The Notion of 'the West' in the Serbian National Imaginary*, European Journal of Cultural Studies 8 (2), SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi 2005.

²¹ Ту је често била присутна жал за несталим традиционалним, сеоским начином живота код нас – в. S. Nedeljković, *н. д.*, 169.

²² I. Buruma, A. Margalit, *н. д.*, 13-22.

града и градског начина живота, чешће се јавља ауторепрезентација, која истиче нашу компетитивност у многим аспектима савременог урбаног живљења, онако како га замишљају испитаници.²³ Такође, ни став о аналитичности и рационалности „западног духа“ (негативно конотиран) готово да се не експлицира међу информантима, и заправо се појављује спорадично презентован у позитивном контексту, у виду исказа који су афирмативни пандани претпостављеној ирационалности „домаћег“, „балканског“ духа/менталитета.²⁴ Две типичне окциденталистичке конструкције о Западу готово да нису ни присутне, што сведочи о знатним променама у оваквом дискурсу током последњих година у нашем друштву.

Религијско (духовно) контрастирање спрам Запада такође је иманентно окциденталистичкој концептуализацији есенцијализованог појма *Запад*, и оно је у Србији најчешће било присутно преко симболичког супротстављања на релацији православље – католичанство, што је било евидентно и у последњој деценији прошлог века. Искази испитаника у овом истраживању, пак, веома ретко садрже религијско стигматизирање „другог“, Запада или Европе – другачија верска афилијација западног „другог“ није сигнификантни маркер у репрезентацији и означавању.²⁵ Међутим, на трагу окциденталистичке дистинкције присутно је супротстављање између „наше“ духовности и „западног“ материјализма и „одсуства духа“; уместо туђег „друговерства“ проблематизује се туђе „неверство“, односно „одсуство вере“, у складу са окциденталистичком (негативном) асоцијацијом Запада са атеизацијом.²⁶ Наративи на трагу оваквог система представа, иако присутни у осетном броју, ипак нису преовлађујући и мање су присутни него у неким ранијим истраживањима. За разлику од верске стигме која није редовна,

²³ „Па где ћете наћи да сваки дан у једном граду ради 500 и више клубова осим у Београду“ – ученик, 18 година; „Преко дана су им на улици само туристи, док је код нас живо у граду нон-стоп“ – ученик, 18 г. и сл. У питању је комплексан систем самопредстављања у односу на високоразвијене западне земље, који комбинује наративе о живом и убрзаном (позитивно представљеном) начину живота у граду и истовремену депикцију Србије као земље нетакнуте природе и здраве животне средине, за разлику од већине индустријских и постиндустријских земаља Европе – в. Срђан Радовић, *Глобализација идентитета у заокаснелој транзицији*, Гласник ЕИ САНУ LV (1), Етнографски институт САНУ, Београд 2007, 54, 55.

²⁴ „Присутна је дисциплина и они знају своје приоритете, зато су они ту где су, а ми смо у хаосу“ – ученица, 17 година; „То су организована друштва, земље где се вреднује знање, технолошки развијене... далеко смо ми од тога“ – студент, 22 г. и сл.

²⁵ Тек је 19 испитаника (нешо више од 5% од укупног броја) директно реферисало на другачију религијску традицију Запада у негативном смислу.

²⁶ „Американизација – превише времена посвећују послу, а премало духовним вредностима“ – ученик, 18 година; „Ми смо истрајни када су у питању традиционалне хришћанске и моралне норме...“ – ученик, 18 г; „Потпуно одсуство духа и вере, од заслепљености новцем и зарађивањем изгубили су потпуно компас...“ – студенткиња, 21 г. итд. Оваква, уопштенија стигма/критика Запада, која се исцрпљује пре свега у неодобравању претпостављене деспритуализације и/или атеизације западних друштава, јављала се код 57 информаната кроз упитнике.

негативно означавање капиталистичког духа и етоса преовлађује и представља централни маркер у означавању Запада. Робовање новцу и материјалном перципирано је као одлика Запада међу већином испитаника, и у том смислу овакви ставови доследно прате матрицу окцидентализма. Цена материјализма и претпостављене капиталистичке етике јесте дехуманизација западног човека, која се најчешће препознаје у отуђености и извештачености људи и међуљудских односа.²⁷ Међутим, паралелно са осудом перципираног материјалистичког духа, присутна је и афирмативна фасцинација привредном моћи и стандардом живота у западним друштвима, која се прижељкује и у властитом друштву. Позитиван сегмент представа о економском систему Запада често међу испитаницима представља „списак жеља“: мањкавости властитог друштва не налазе се на другој страни, а ствари и/или вредности које недостају у властитом окружењу пројектују се у поједине представе о Западу, па се нпр. објективно већа економска снага и социјална сигурност развијених земаља додатно апсолутизује у есенцијализованој представи о, пре свега, Западној Европи као „Меки“ за рад и зараду. Међутим, идеалистичке, позитивне представе изнимно ретко иду саме; углавном се уз позитивне представе код испитаника јављају и поменуће негативне, „контра“ представе, које целовиту представу о Западу најчешће чине вредносно подвојеном. На овај начин, нити је окцидентализација потпуна, нити је идеализација економске моћи и стандарда Запада свеобухватна.

Будући чланови друштва, које ће неизбежно бити интегрисано у шире привредне и политичке асоцијације, редовно перципирају капитализам и тржишну утакмицу у модификованом окциденталистичком маниру: фасцинација привредном моћи и стандардом праћена је окциденталистичком критиком капитализма, која пак не извире из дискурса социјалне сензибилности него се даје у виду осуде претпостављене дехуманизације, која наводно проистиче из перципиране опседнутости материјалним и новцем. Окциденталистичка матрица перцепције присутна је и у честој критици претпостављеног либерализма и модерности Запада, која делимично прати окциденталтички наратив о деспиритуализацији и „одрицању“ од Бога на Западу. Типичне окциденталистичке представе о капитализму, те декаденцији и атеизацији Запада, присутне су, али у модификованој и парцијалној форми, док је сет окциденталистичких, негативно конотираних представа о урбанитету, те рационализму и модерности Запада, ретко присутан. Очито је да целовит окциденталистички дискурс трпи модификације, где је индикативно мањинско појављивање херојског етоса и духовности као одлике

²⁷ „Каријера им је на првом месту и само би да увећају зараду, што исцрпљује људе и оставља их празнима“ – студенткиња, 23 године; „Од свеопштег конзумеризма и каријеризма не види се да то узрокује не само дужничко ропство, сва та опседнутост материјалним је претерана“ – студент, 20 година; „Претерана потреба за новцем мења људе који просто не знају да уживају у животу или немају времена па долази до отуђења међу људима...“ – ученик, 18 година и сл. Деведесет и један испитаник (26% од укупног броја) давао је кроз упитнике представе и исказе оваквог садржаја, и у питању је најредовнија врста представа о Западу која је евидентирана међу испитанима.

„нас“.²⁸ Фактичка укљученост у глобализацију и искуство, макар и парцијалних, резултата модернизације и секуларизације онемогућују потпуну есенцијализацију Запада и његову свеопшту симболичку стигматизацију и код јасно усмерених окциденталистичких наратива, чиме се окцидентализам, при поменутих параметрима појављивања, пре испољава као привремени скуп представа, који тренутно маркира културну границу према Западу, него као заокружен и етаблиран систем репрезентације, који сигнификантно дефинише „нас“ и/или „друге“.

Уместо закључка

Кроз исказе информаната очекивано се прави дистинкција између Србије и Запада, преко различитих карактеристика и представа које у значајној мери означавају симболичку опозицију у односу на негативне концепције о Западу и Европи. Међутим, културно ситуирање Србије преко различитих представа, иако се контрастира често окциденталистичкој депикцији Запада и Европе, не конструише слику Србије као недвосмислену супротност Западу. Ауторепрезентација код испитаника ретко симболички смешта Србију на Исток, а експлицитно је често не смешта ни на Балкан. Истраживање с краја деведесетих година евидентирало је често истицање опозиције Исток – Запад, где је Запад виђен као „духовно дегенерисан, хладан, рационалан, материјалистички оријентисан, док је Исток духовно супериоран, емотиван, мистичан“, и када се код информаната уочава тенденција да се Срби сврстају у „источне народе“, којима западна култура, аналитична и хладна, не лежи.²⁹ У представама у овом истраживању, обављеном неколико година касније, привлачност „Истока“ је слабо уочљива и ретки су испитаници који дају конзистентне представе о Србији у том смислу. Културно дистанцирање у односу на перципирани појам Запада не прати идентификација са Истоком, те истовремено окцидентализација није интегрална него делимична, што би могло да се тумачи раније помињаном перцепцијом лиминалог карактера нашег (балканског) поднебља, које до краја културно не припада ни Западу ни Истоку, чиме се позиција субјекта окцидентализације не јавља као позиција јасне „другости“. Међутим, овакво би се тумачење могло узети у обзир једино у случају гледања на окцидентализацију као, на првом месту, дискурзивну реакцију на претходну оријентализацију/балканизацију, с обзиром на то да се културно полутанство као концепт не јавља често при ауторепрезентацији и аутоидентификацији, а у исказима у овом истраживању – скоро никада, што повлачи за собом и комплексно питање дискурзивних капацитета тзв. колонизованог и питање „првобитног“ иницирања, извора дискурзивног дефинисања у одређеном случају.³⁰

²⁸ В. С. Радовић, *н. д.*

²⁹ S. Nedeljković, *н. д.*, 168.

³⁰ А то превазилази и квантитативни опсег и домет овог чланка.

Систем представа о Западу – посматран *en masse*, али и у већини појединачних случајева – показује конфузну и, понекад, контрадикторну слику. Честе представе (иако неструктуриране) овакве садржине ипак се не би могле са сигурношћу подвести под дискурс окцидентализма, јер не одбацују многе вредности и системске карактеристике Запада које су у окциденталистичким наративима редовне. Истовремено, и позитивно перципиране стране Запада прижељкују се у сопственом друштву, тако да се негативне представе у овом систему репрезентације не би могле окарактерисати као окцидентализам, већ можда пре као парцијални окцидентализам који произлази из лиминалног (али у смислу савременог друштвено-економског и културног модела) и транзиционог карактера друштва, те амбивалентног система културних вредности (истовремено – и модерних и традиционалних), присутних код испитаника који не одбацују модерност и Запад у целисти, али преко негативно окарактерисаних представа показују непознавање и искљученост из транзиције, највероватније узроковане конфликтном и подвојеном културном поруком о њој, као и недостатком јасних друштвених стратегија у привредној и културној транзицији у Србији. За разлику од раније евидентираног постојања релативно јасних и конзистентних вредносних оријентација и перцепција, може се оценити да долази до, условно речено, контаминације система репрезентације и идентификације, узрокованих интензивирањем процеса (и) културних промена, те јачим утицајем глобалних процеса у нашем друштву, тако да се уместо раније уоченог, релативно јасног окциденталистичког дискурса сада чешће јавља модификован, парцијални окцидентализам. Од елемената некада целовитог окциденталистичког погледа на Запад/Европу/свет, узрокованог тадашњим друштвеним и културним контекстом, одржавају се они који и даље симболички одржавају границе које процесима транзиције и глобализације још нису нестале у односу на наше непосредно окружење, а пре свега – у односу на жаришта глобализације у савременом свету.

Срджан Радовић

Окцидентализмът (западничеството) в Србија

Отделни характеристики на културната концептуализация в периода на преход

Развитието на втората фаза на прехода в Србија разкрива амбивалентното отношение и на публичното мнение, и на населението, както към обществения модел, който посредством реформите официално се желие да биде постигнат в нашата страна, така и спрямо геополитическото и социокултурното пространство, към което формално се стремим (Европейската и евро-атлантическата общност). Значителен дял от представите и позициите относно Запада и/ или Европа може да биде сведен до дискурса за разбирането и представянето, означен с понятието окцидентализъм (западничество). Присъствието и съдържанието на прозападни представи в публичните и в частните наративи показва характеристиките на дистанция, която се формира в нашето общество в периода на преход спрямо нашето европейско/ западно обкръжение, което от своя страна може да покаже и някои от идентичностните стратегии на нашето общество в светлината на все по-завладяващата го глобализация. Освен отделни особености на културното самопозициониране на нашето общество спрямо огнищата на културна глобализация, изследването и анализът на частните наративи на интервюираните показват и определени особености на про-западната културна перцепция в Србија в сравнение с други култури.

Ключови думи:

Србија, Европа,
Запад,
окцидентализъм,
западничество,
глобализация

Srđan Radović

Occidentalism in Serbia **Certain Characteristics of Cultural** **Conceptualization in Transitional Period**

Beginning of the Serbian transition in 2000 lead, at least nominally, to the start of reconstruction and formation of institutions and social models according to Western patterns (of liberal democracy and market economy), and, at the same time, announced the official start of integration with European countries (EU), and, less explicitly and intensively, inclusion of Serbia into Euro-Atlantic family, the center of 21st Century globalization, group of societies designated as “the West”, “Western countries”. Alongside these formal processes, cultural, symbolic and identity (re)construction is taking place in Serbia, as well as cultural positioning towards the Metropolis/Center that defines the tempo and the characteristics of the globalization process.

Key words:

Serbia, Europe,
West,
occidentalism,
globalization

One of the identity strategies of societies which could be defined as parts of the Periphery is counter-Orientalism, which can be designated with the term Occidentalism as defined by Buruma and Margalit. It emerged as an ideological response of elites and cultural apparatuses of societies which were heavily influenced by the West (in different historical epochs), most frequently through economic and/or cultural domination and imperialism. With time, Occidentalism became more than just a mere response to (Western) Orientalism, and evolved into a well-established system of representation of the Colonial/Capitalist/Western/etc. “Other” which is being transferred from public narratives to private ones, and vice versa. Occidental representations of the West are emerging from the beginnings of the rise of the so-called Western world in different cultures and within various world-views (from German Romanticism to Islamic Fundamentalism). Thus, Occidentalism in 21st Century Serbia inevitably shows specific differences given the ongoing globalization, late transition, characteristics of socio-cultural heritage, and supposedly “liminal” position of the country in the symbolical geography with culturally (and politically) drawn axis of Center : Periphery, North : South, Occident : Orient.

Official narratives in Serbia usually depict the West and its supposed characteristics in positive or neutral manner, while unofficial public discourses (including the media) ambivalently approach Serbia’s geo-political surrounding: opinion polls show clear differentiation between rational motive to be become more close to the West, and emotional resistance towards it. Content of the representations which can be characterized as Occidentalist therefore emanate

contradictions that are inevitable in time of unstoppable globalization and non-reversible transition of the society. Such ambivalence, already present in the public, was investigated among the group of Serbian high-school and University students with the aim of comprehending detailed characteristics of the Occidental system of representation present among this group of younger people who are almost exclusively being socialized and encultured in the period of transition and globalization.

Future members of the society which will most surely be integrated into wider trans-national economic and political associations, most often perceive capitalism and free-market in modified Occidental manner: fascination with the economic might and living standards is accompanied with the Occidental critique of Capitalism which isn't grounded in discourse of social sensibility since it doesn't question capitalist mercantile and competitive spirit, but the dehumanization which is supposedly determined by the perceived obsession with money and the material. Occidental matrix of representation is also present in frequent criticism of perceived liberalism and modernity of the West which partially follows the narrative about Western "de-spiritualization" and "renunciation" of God, but not integrally since it's confined to criticism of one segment of imagined Western realities, and not of the perceived social model in general. Typical Occidental representations of Capitalism, and decadence and atheization, are present, but in modified and partial form, while the group of negatively connoted Occidental representations about urbanity and rationality and modernity, are randomly present – it seems that the integral discourse suffers modifications. Inclusion into globalization and experience of, at least partial, results of modernization and secularization disable the complete essentialization and overall symbolic stigmatization of the West. Given the mentioned parameters of appearance of such representations in Serbia, it could be said that Occidentalism is present more in a form of non-coherent group of representations that temporarily marks the cultural boundary towards the West, rather than a sublime and stable discourse that significantly defines "Us" and the "Other".

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7(497.11)(082)

39(497.11)(082)

316.4(497.11)(082)

316.7(497.2)(082)

39(497.2)(082)

316.4(497.2)(082)

КУЛТУРНЕ паралеле : свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду = Културни паралели : всекидневната култура в постсоцијалистическия период / уредник Зорица Дивац. - Београд : Етнографски институт САНУ, 2008 (Београд : Академска издања). - 259 стр. : граф. прикази, табеле ; 24 см. - (Зборник / САНУ, Етнографски институт ; 25)

Радови на срп., буг. и енгл. језику. - Тираж 500. - Резимеи на буг., енгл. и срп. језику уз сваки рад. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-7587-047-0

1. Уп. ств. насл. 2. Дивац Зорица [уредник]

а) Културни идентитет - Србија - Зборници

б) Културни идентитет - Бугарска - Зборници

с) Свакодневни живот - Етнографска истраживања -

Србија - Зборници д) Свакодневни живот - Етнографска

истраживања - Бугарска - Зборници е) Друштвене

промене - Културни аспект - Србија - Зборници

ф) Друштвене промене - Културни аспект - Бугарска -

Зборници г) Култура - Транзиција - Србија - Зборници

х) Култура - Транзиција - Бугарска - Зборници

COBIS.SR-ID 150950412